

ТРУДОВА МИГРАЦИЯ/ТРУДОВА МОБИЛНОСТ – ТЕОРЕТИЧНИ ПАРАМЕТРИ THEORIZING LABOUR MIGRATION / MOBILITY: POSSIBILITIES AND PROBLEMS

Начо Димитров

Abstract

The processes of migration are complex and embrace a wide range of the social reality. Therefore they contain a great number of thematic fields: economic dependences and manpower and market relations; space mobility, domestic and international flows of movement; demographic changes, settlement structure, legal, political and minority issues; various forms of acculturation (integration, assimilation, segregation, marginalization), changes in family structure, everyday culture and system of holidays, rites and rituals; social mobility and changes in the social statuses, etc. Consequently, as a social phenomenon, migration is a beneficial subject for different scientific disciplines, which deal with separate migration process components on different levels. The explanations of geographers, demographers, economists, anthropologists, sociologists, and political scientists rest on various prerequisites and methods.

The purpose of this review has been to outline the theoretic trends relevant to the anthropological study of the emergence and development of migrations, manpower migrations, in particular, emphasizing the link between defining, typifying and theorizing. Familiarization with the theoretical elaborations in question is important for understanding the necessary conditions enabling a migration movement, as well as the mechanisms of its realization and change (including fading out and disappearing).

Key words: Migration, mobility, theories.

*Миграцията се причислява към *conditio humana* наред с раждане, размножаване, болест и смърт, защото *homo sapiens* е населил света като *homo migrans*. (Bade 2008: 19)*

Миграционните процеси са комплексни и обхващат широк спектър от социалната реалност, поради което съдържат множество тематични полета: икономически зависимости и трудово-пазарни отношения, пространствена мобилност, вътрешни и международни потоци на движение, демографски промени, селищна структура, правно-политически и малцинствени въпроси, различни форми на акултурация (интеграция, асимилация, сегрегация, маргинализация), промени в семейната структура, всекидневната култура и празнично-обредната система, социална мобилност и промени в социалните статуси и т. н. Следователно като социален феномен миграцията е благодатна тема за различни научни дисциплини, които разглеждат отделни компоненти на миграционния процес на различни нива. Обясненията на географи, демографи, икономисти, антрополози, социолози, политолози почиват на различни предпоставки и методи.

Този текст е част от дисертационно изследване¹ на трудовата мобилност на каракачаните в България след 1989 г.² Неговата цел е да очертае параметрите на теориите, релевантни за антропологично изследване на възникването и развитието на миграциите, в частност на трудовите миграции, като се подчертае връзката между дефиниране, типологизиране и теоретизиране. Познаването на въпросните теоретични разработки е важно за разбирането на необходимите условия, които правят възможно едно миграционно движение, на механизмите, по които то се случва и променя (вкл. отшумява и изчезва), както и на ефектите и последиците от това.

Предварително трябва да се отбележи, че базисните понятия „миграция“ и „мобилност“ нямат ясно очертани граници и този проблем тук няма да бъде разглеждан, а обозначенията „трудова миграция“ и „трудова мобилност“ ще бъдат използвани като равнозначни.

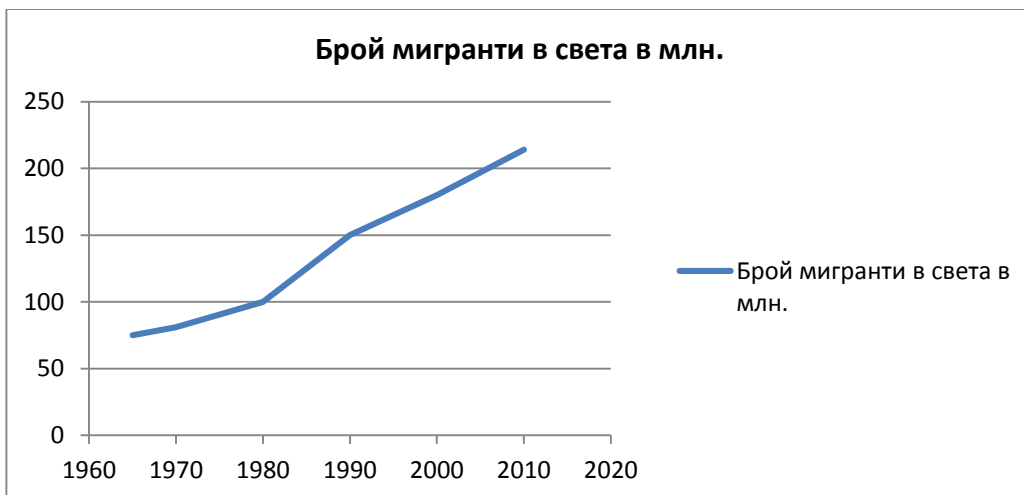
Голяма част от миграционните изследвания неизменно включват в уводните си думи или в теоретичната си част две неща:

- цитирана статистика от докладите на International Organization for Migration (ИОМ) или на Global Commission on International Migration (GCIM) (вж. Димитрова 2011; Марков 2010; Хан 2010) за развитието на миграцията в световен план през XX в.;
- констатацията, че няма единна теория, способна да обясни всички случаи на трудова миграция.

Липсата на единна теория ще бъде разяснена по-надолу в изложението. Но тук ще бъдат направени някои предварителни кратки бележки във връзка със статистиката от докладите на ИОМ/GCIM за размера на миграцията и нейния ръст в световен мащаб. Повод за такъв коментар дава практиката данните да се представят извън по-общ демографски контекст. Тези данни обикновено се привеждат с илюстративна цел – да покажат големия мащаб на миграцията и нейното непрекъснато и все по-голямо нарастване, за да ѝ придадат още по-голяма стойност като обект на научен интерес. Само за периода от 1985 до 2000 г. броят на мигрантите в световен план се е удвоил (Димитрова 2011: 5.). Числата наистина са впечатляващи – от 1965 г. до 2010 г. броят на мигрантите се е увеличил със 139 млн., т.е с около 185% като абсолютна стойност. Ето как изглежда този ръст във вид на графика:

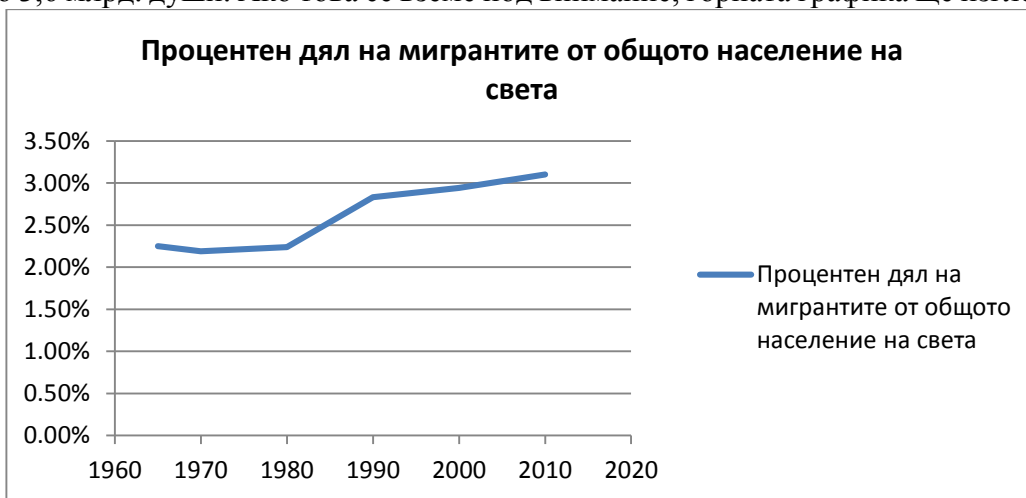
¹ Дисертацията на тема *Трудова мобилност на каракачаните в България в постсоциалистическия период* е с научен ръководител доц. д-р Желя Пимпирева.

² Много скоро след промените през ноември 1989 г. каракачаните в България, за разлика от останалите български граждани, получават лесен достъп до виза за влизане в Република Гърция. Това обуславя възникването на трудова мобилност, която само за няколко години обхваща значителна част (над 80%) от членовете на общността в трудоспособна възраст. Размерът на миграционните движения с различна продължителност и честота запазва много високи стойности до края на първото десетилетие на XXI в.

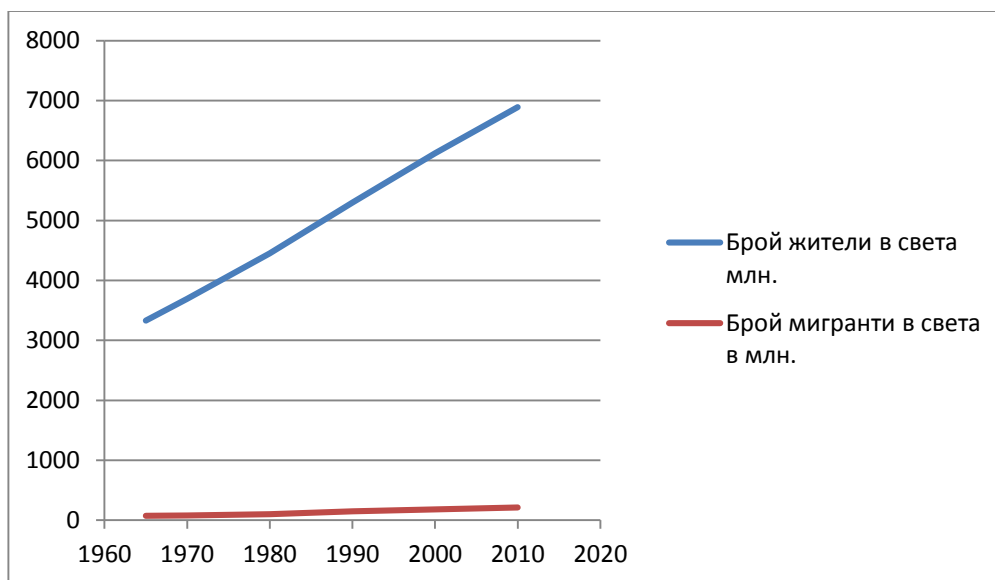

Проблемът е, че нерядко се използват само абсолютни стойности без да се взима под внимание демографският прираст, а това носи риск от създаване на една „изкривена“ представа и използване на определения за ръста на миграцията, които могат да бъдат тълкувани като спорни. Такова например е определението на ръста на миграцията в посочения период като „бум“ (Марков 2011: 27). Или пък се дава моментна картина – какъв е броят на мигрантите в определена година и това какъв процент представлява от общото население (Кръстева 2005: 7).

За тези четиридесет и пет години от 1965 г. до 2010 г. населението на света нараства с около 3,6 млрд. души. Ако това се вземе под внимание, горната графика ще изглежда така:

Иначе казано, за времето, за което населението на света се увеличава с около 110 %, броят на мигрантите като процентен дял от световното население нараства с приблизително 0,9%. Тази информация не редуцира важността на миграцията като човешко поведение с преки социални, културни, икономически и политически последици, защото не засяга нейните качествени характеристики, но все пак има значение дали мигрантите през 1970 г., бидейки 81 млн., са 2% или 20% от общото население и през 2010 г., като са станали 214 млн., дали са вече 5% или 50% от общото население. И за по-голяма прегледност, ето как изглежда ръстът на миграцията, поставен в по-общ демографски контекст:

Тук трябва да се отбележи също така, че в тази статистика са включени вероятно само онези, които покриват параметрите на дефиницията на ЮМ за „мигрант“. ЮМ всъщност използва установеното от ООН определение, според което мигрант е *...човек, който се установява в чужда страна за повече от една година...* (<http://www.iom.int/cms/home>).

Проблемът с дефинирането на „миграция“ логично е пряко свързан с нейното теоретизиране, защото дефиницията всъщност казва какво подлежи на теоретизиране, т. е. очертва основните теоретични параметри и на тази база стъпва разработването на различните теоретични модели. Това директно ни води към споменатата констатация на повечето изследователи, занимаващи се с доброволни миграции: че няма единна теория, способна да обясни всички случаи на трудова миграция.

Многообразието в дефинициите на социалния феномен „миграция“³ е огромно и се дължи най-вече на различията в определянето на пространствените, времевите и мотивационните измерения и не/спазването на национални и международни законови норми. Някои дефиниции са много кратки, но с много широко съдържание. Такова например е разбирането на Хофман-Новотни, че миграция е *всяка промяна на мястото* (Hoffmann-Nowotny 1970: 107), което смислово включва в себе си всички, битувачи дотогава (втората половина на шестдесетте години на ХХ в.) дефиниции, тъй като във всички тях по един или друг начин миграцията се определя като *движение на отделни хора и групи в пространството* (Ibid.: 53.). Тази широка дефиниция казва само какво най-общо е миграцията, но не носи информация за това, дали дадено движение е миграция и ако е, то каква. Става ясно, че всяка миграция е движение, което лесно може да бъде доказано и илюстрирано с примери. За сметка на това също така лесно може да бъде оборено директното твърдение на дефиницията, че всяко движение е миграция.

Има и по-тесни дефиниции с по-конкретно съдържание, които, разглеждайки отново промяната на мястото, отдават преобладаващо значение на местожителството/местоживеенето и определят миграцията като смяна на старото с ново, трайно местоживеене при условие, че двете са на значително разстояние едно от друго (Albrecht, Günter 1972, по: Treibel, Annette 1990: 18), без да се уточнява кое разстояние е

³ Прегледът е направен по: Hoffmann-Nowotny, Hans-Joachim 1970; Treibel, Annette 1990; Duevell, Franck. 2006.

значително. Според Еверет С. Лий например фактори като не/доброволност, разстояние или просто смяната на едно пространство с друго дори не са определящи за това, дали едно движение може да бъде класифицирано като „миграция“ или не, ако не са свързани с дългосрочна смяна на местожителството/местоживеенето. Така, като миграция може да се обозначи дори преместването от едно жилище в друго в рамките на една сграда, но не и движението на номадите или на мигриращите работници (*migratory workers*) (Hoffmann-Nowotny 1970: 51). Други автори изтъкват, че именно чрез фокусирането върху смяната на местоживеене от обхвата на дефиницията за „миграция“ могат да бъдат отсети *краткосрочни, туристически или служебни престои* (Santel, Bernhard 1995: 20). Някои изследователи също отдават значение на административната смяна на местожителството, но само в комбинация с определено разстояние. За Рудолф Хеберле „миграция“ е само тази смяна на местожителство/местоживеене, която е свързана със смяна на общината. В този смисъл всякакви „махалови миграции“ са несъщински миграции (*Ersatz für echte Wanderung*) (Hoffmann-Nowotny: 1970, 51). На свой ред Уилям Петерсен разглежда смяната на една среда с друга като „миграция“, само ако са налице културни различия помежду им.

Видно е, че различията помежду им определят някои дефиниции като взаимно-допълващи се, но други – като взаимно-изключващи се. Тези различия са обусловени от определянето на пространствените (разстояние, отдалеченост...), времевите (продължителност, честота...) и законово-нормативните параметри на „миграцията“. Това често е свързано с конкретната теоретична интерпретация, за чиято аргументация изследователите привеждат и анализират подходящи за целта примери – случаи на миграция с необходимите времеви и пространствени параметри и причинно-следствени отношения. Съответно движения с други параметри или се игнорират, или се определят като немиграционни, или попадат на различни места в различните типологизации. Хофман-Новотни отбелязва, че проблемът при голяма част от теоретичните модели е много високата степен на нагаждане на модела към емпиричните миграционни данни и невъзможността за фалшифициране на постулирани в даден модел зависимости (Hoffmann-Nowotny 1970: 75, 81.). Към това може да се добави и фактът, че теориите, които допускат да бъдат фалшифицирани, могат да бъдат фалшифицирани без особено усилие, т. е. те са много неустойчиви на опити за опровержение.

В този смисъл съдържанието на термина „миграция“ и теоретичната перспектива са пряко взаимозависими, тъй като различните теории акцентират върху различни въпроси (кой, на/къде, кога, за колко време/колко често, по какъв начин, защо и т. н. мигрира и какви са последиците от това) или дават различни отговори на едни и същи въпроси, а това е пряко свързано с типологизацията на миграциите:

- Пространствените аспекти разделят миграциите на **вътрешни и интернационални (трансгранични, континентални, между-континентални)**.
- Времевите аспекти – на **краткосрочни/временни/периодични/сезонни и дългосрочни/постоянни**.
- Според характера на решението за миграция, обусловено от комплекс от причини, т. е. според мотивацията – **доброволни и принудителни**.
- Според обхвата на мигриращите – **индивидуални, семейни, групови, колективни, масови**.
- Според отношението си към законови норми, свързани с напускането на страната на произход и влизането и пребиваването в приемната страна миграциите биват **легални и нелегални**.

Следователно можем да представим всички дефиниции на „миграция“ като варианти на уравнение с еднакви величини, но с различни стойности: някакъв субект осъществява някаква смяна на пространството за някакъв период от време, не/спазвайки някакви законови норми и във всичко това се разпознават някакви причинно-следствени отношения на макро- и микро-ниво. И така според различните дефиниции и типологизации получаваме някаква миграция.

Тук ще бъде обърнато повече внимание на **мотивацията** поради четири основни причини. Първо, именно тази величина ни дава възможност да определим дали една миграция е трудова. На второ място трябва да се каже, че на базата на този критерий проучванията на миграциите са разделени на два големи изследователски клона: първият обхваща предизвиканите от насилие и преследване „*принудителни миграции*“ (*forced migrations* – Santel 1995: 25), а вторият – комплекса на „*доброволни миграции*“ (*voluntary migrations* – п. т.). Трето, както беше споменато по-горе, когато в днешно време въобще се говори за *доброволно* движение на хора, с изключение на туризма, се има предвид трудова миграция. Още в средата на 50-те години на XX век Рудолф Хеберле Rudolf Heberle казва, че в модерното западно общество *...миграцията е преобладаващо движение на работна сила* (цит. по Treibel 1990: 20; срв. също Santel 1995: 25). Най-често посочваните причини за трудова миграция са по-високи доходи, по-сигурна работа, по-добри възможности за индивидуално развитие и др., обединени под обобщаващото *...стремеж към по-добри социални условия на живот...* (Santel 1995: 22), породен от усещането у мигранта за някакъв вид несигурност (Eisenstadt 1954, цит. по Meister 1997: 19). И на последно, но не по значение място, разделението доброволност/принудителност е проблематично, защото мотивите на мигриращите могат да са предмет на морална оценка, която невинаги може да бъде еднозначно тълкувана. През последната четвърт на XX в. в Европа значително се увеличава броят на икономически мотивираните мигранти, т. е. на трудовите мигранти, които или кандидатстват в богатите държави за право на политическо убежище, или влизат там нелегално, или пък влизат легално, но работят нелегално. Тези хора не покриват критериите на Женевската конвенция за статута на бежанците от 1951 г., респ. на Нюйоркския протокол от 1967 г. (www.aref.government.bg) и макар нерядко да се представят като жертви на политическо преследване, тяхната мотивация по-скоро може да бъде определена като икономическа. Понятието „доброволна“ за разлика от „недоброволна/принудителна“ миграция насочва към само един смислов аспект, а именно взимането на решение от страна на мигриращите семейства и индивиди. Неблагоприятните икономически условия в регионите на произход често **принуждават** /подчерт. – мое/ *отделни хора, семейства или цели селски общности да търсят в чужбина работа, заплащане и нова родина* (Hoerder, Dirk, Jan Lucassen, Leo Lucassen 2008: 31). По тази причина в научната литература такива мигранти понякога биват обозначавани като *нови търсачи на убежище* (*New Asylum Seekers*) или като *икономически бежанци* (*economic refugees*) (Santel 1995: 26-27). В този смисъл Трайбел основателно поставя въпроса дали *...тези, които идваха и идват в Западна Германия след отварянето на вътрешно-германската граница, са „само“ трудови мигранти, надяващи се на по-добри условия на труд и по-високо заплащане, или са бежанци, които се виждат принудени да мигрират поради безперспективното положение, в което се намира обществото на произход* (Treibel 1990: 19). По този повод е уместно да се припомни теоремата на Томас, която гласи, че *ако хората дефинират дадени ситуации като реални, то те са реални в своите последици* (Деянова 1994:29) / (Thomas and Thomas 1928: 572, цит. по Merton, Robert K. 1995: 380). В същото време някои автори

са склонни да виждат в недоброволните, принудителни миграции ...определена степен на доброволност, ако те не са насочени към непосредствени съседни страни, а целенасочено към отдалечени държави като тези от ЕС, което значи, че са свързани с планиране (Santel 1995: 25).

Определянето и на останалите параметри в разбирането за „трудова миграция“ също е по-трудно отколкото изглежда на пръв поглед. Според някои автори (Petersen, William: 1972) доброволното движение на хора (с допускането, че се визират трудовите миграции) рядко е масово явление. Други (Feithen, Rosemarie 1985) подчертават временния характер на трудовата миграция с цел да я разграничат от е/имиграцията: *При европейската трудова миграция става въпрос преобладаващо за временни движения и в много малка степен за имиграция...* (Feithen, Rosemarie 1985, цит. по Treible 1990: 20.). Трети (Santel 1995: 21) на свой ред обръщат внимание на ролята на политическите и административни фактори за правния статут на мигранта и за разграничението между „местен“ и „чужденец“.

Впечатляващо е многообразието от миграции, което предлага реалността и което всъщност представлява сборът от комбинации между изброените по-горе величини. В *Миграционната номенклатура* на Франк Дювел могат да се преброят 66 типа миграции:

Human Mobility	Geographic Mobility	Migration
Internal Migration	International Migration	Emigration
Immigration	Transnational Migration	Return Migration
Nomadism	Primary and secondary migration	Pilot migration and bridge-heads
Explorative migration	Illegal Migration	Human Smuggling
Global Migration	Rural-Urban Migration	Transit Migration
Stufenmigration (Step by step) migration	Inter-regional Migration	East-West, South-North and South-South Migration
New Migration	Settler Migration	Ethnic Migration
Temporary Migration	Pendulum migration	Yo-Yo Migration
Cross-border commuting	Seasonal Migration	Circular Migration
Chain Migration	Rotation Migration	Incomplete Migration
Economic Migration	New economic Migration	Migratory Trade
Labour Migration	Guest workers	Elite Migration
Career Migration	Betterment Migration	Shuttle migration
Business Migration	GATS Migration	Children Migration
Replacement Migration	Family Reunion	Family creation
Mail-order brides	Education Migration	Sunshine Migration
Retirement Migration	Lifestyle Migration	Crisis Migration
Forced Migration	Asylum Migration	Trafficking
Exile (migration)	Diaspora Migration	Slavery
Repatriation	Inter-colonial migration	Eco(logical) Migration
Autonomous migration	Spontaneous Migration	Self-selected Migration

Източник: (Duevell, 2006, 31).

Тази номенклатура, по думите на самия Duevell, е идентична с използваните досега типологии на миграциите и също така често отразява свързаните с това миграционни

теории (Duevell 2006: 25.). От изброените 66 понятия, обозначаващи различни типове миграции⁴, могат да се посочат 10, чиито връзки с „трудова миграция/мобилност“ са твърде далечни и опосредствани: емиграция, имиграция [Emigration, Immigration] (би могло, с известни уговорки, да се приеме, че смислово са по-отдалечени от „мобилност“); номадизъм [Nomadism] (обозначава общо начин на живот, поради което „труд“, „изкараване на прехраната“, „икономически мотиви“ и т.н. не са достатъчни да изразят съдържанието на понятието); етническа миграция [Ethnic Migration] (нерядко в мотивите си е трудова миграция); създаване на семейство/ брачна миграция [Family creation, marriage migration] (този тип миграция би могъл да има и икономически мотиви); младоженки, поръчани по пощата [Mail order brides] (също може да има икономически мотиви); образователна миграция [Education Migration] (често е скрита форма на трудова миграция); принудителна миграция [Forced Migration] (няма допирни точки с „трудова миграция/мобилност“ само при условие, че се прави категорично разграничение между „доброволно“ и „принудително“); диаспорична миграция [Diaspora Migration] (вж. етническа миграция); заселническа миграция [Settler Migration]. Могат да се посочат и 10 понятия, които въобще не могат да се свържат с „трудова миграция/мобилност“: миграция на слънчевите лъчи [Sunshine Migration]; пенсионна миграция [Retirement Migration]; битова миграция [Lifestyle Migration]; трафик на хора [Trafficking]; изгнание [Exile]; робство [Slavery]; репатриране [Repatriation]; интерколониална миграция [Inter-colonial migration]; екологична [Eco(logical) Migration]; автономна миграция [Autonomous migration]. Останалите 43 (логично от общия брой отпадат миграция, [Migration], мобилност [Mobility] и трудова миграция [Labour Migration]) са свързани с „трудова миграция/мобилност“ чрез минимум една от горепосочените категории (пространство, време, мотивация, законови норми).

Всичко това показва, че днешните обхват и разнообразие на международната трудова миграция я правят трудна за дефиниране и типологизиране: ако 80% от трудоспособното население на една общност, която представлява незначителен процент от макрообществото, в обозрим период от време (да кажем от 1990 до 2010 г.), с различни продължителност и периодичност е осъществявало миграция до съседна държава и обратно с цел работа, то тази трудова миграция масова ли е или не? Или ако един човек през последните двадесет години пребивава по описаната схема пет или шест месеца в годината в приемната страна, за да работи, а останалото време прекарва в страната на произход, това за него временна миграция ли е, ако и да не е е/имиграция? И ако същият човек има две адресни регистрации (местожителства) – в приемната страна и в страната на произход, той на двете места ли живее и обратно – ако живее на две места, но е регистриран само на едното, на кое от двете е мигрант?

Тези примерни въпроси, приведени с илюстративна цел, са извлечени от случая на каракачаните в България и тяхната трудова мобилност в посока Гърция след 1989 г. Адресна регистрация в Гърция имат тези каракачани, които работят с договор. Ако преди това са работили „на черно“, най-често са и „живели на черно“, т. е. без адресна регистрация, което е основание да бъдат категоризирани като „нелегални трудови мигранти“ или „нелегални сезонни работници“. С други думи, макар че всички те влизат легално в Гърция, по критерия не/спазване на **законови норми** тяхната трудова мобилност/миграция легална ли е или не?

От само себе си се налага изводът, че *традиционното разграничение между „класическа“ имиграция от една страна и трудова миграция от друга страна не е*

⁴ По-подробно за значението на всяко едно от понятията вж. Duevell 2006: 25-31.

релевантно на модерните миграционни потоци и процеси (Treibel 1990: 20). Случаят на каракачаните например не може да бъде определен като миграция, ако се доверим на дефиницията на ИОМ, според която интернационална миграция е този престой в друга държава, който е по-дълъг от една година. Ако се използва дефиницията на ООН, една миграция е е/имиграция, ако е дългосрочна; а е дългосрочна, ако, както при ИОМ, престоят е минимум една година. Ако срокът е от три месеца до една година, миграцията е временна, а ако е под три месеца – въобще не е миграция и не става ясно какво точно е това движение/смяна на мястото (Duevell 2006: 5).

Не по-малко е многообразието в теоретизирането на миграциите. Тук няма да бъде правен подробен преглед⁵ на миграционните теории, а по-скоро опит за тяхното обобщено представяне. На първо място трябва да се отбележи, че голяма част от закономерностите, формулирани от редица теоретични модели, могат да се определят като „приложими, но не достатъчни“ за обясняване на конкретен случай или пък като „достатъчни“ за обясняване само на един или няколко случая. Или по думите на Хофман-Новотни, теоретичните постановки са недостатъчно универсални и същевременно само отчасти правилни, а тези, които описват по-общовалидни и фундаментални механизми, макар и с по-голяма вероятност да са универсално правилни, не са подходящи за непосредствени и конкретни прогнози поради високото си ниво на абстрактност (Hoffmann-Nowotny 1970: 83).

Характерно за по-голямата част от теориите, които разглеждат **възникването** на трудова миграция, е, че са изградени и доразвити върху една и съща концептуална рамка. Тя гласи, че както структурата на страната на произход, така и тази на приемната страна,

⁵ Вж. Димитрова: 2011; Марков: 2011; Duevell: 2006; Hoffmann-Nowotny: 1970; Santel: 1995; Seifert: 2000; Treibel: 1990.

допринасят за възникването на миграция. На базата на асиметрията между две териториални единици (две държави, град-село, два града, планина-равнина и т. н.) се говори за „изтласкващи“ и „привличащи фактори“ (push-pull). Към първите могат да спадат напр. *ниското заплащане, незадоволителен жизнен стандарт, пренаселеността и нарушеното равновесие в околната среда, политически репресии и насилие* (Марков 2011: 42). Като привличащи фактори се посочват *по-високи заплати, търсене на работници, по-добри*

Източник: Atlas der Globalisierung. LE

MONDE diplomatique, 2. Auflage, 2010.

възможности за живот, политически свободи (п. т.). На тази база държавите/регионите се разделят условно на изпращащи и приемащи.

Ако се доверим на доклада на ИОМ за 2013 г., четири са основните потока на международната миграция, като тук със „север“ и „юг“ се имат предвид до известна степен и световните посоки, но повече се използват за обозначаване съответно на „развити“ и „развиващи се“ държави/региони.

Източник: <http://www.iom.int/cms/hom>

Ако се постави въпросът, какво различните теоретични модели интерпретират, къде преобладаващо пада фокусът на вниманието им, могат да бъдат разграничени:

- Модели, които се занимават със задвижващите миграцията фактори и с ефектите и последиците от нея.
- Модели, които разглеждат миграцията като процес в неговото развитие.

А ако въпросът засяга предпочитанието на едни причинни зависимости в сравнение с други, най-често се говори за макро- и микро-модели. **Макро-моделите** обръщат внимание преди всичко на макро-икономически и политически детерминанти. Те *описват различия между колективи, на първа линия – между национални държави* (Seifert 2000: 26) и обясняват миграцията по-скоро като необходимост, породена от обективни политически условия и икономически причини. От 40-те години на 20 в. се разработват модели, наречени, по аналогия на физическия закон за гравитацията, „гравитационни модели“. Като определящи миграцията те разглеждат разстоянието между изпращащата и приемащата страна както и демографските показатели на двете страни. Тук накратко ще бъде представен моделът на Айра С. Лаури от шестдесетте години на ХХ в., защото той третира изключително трудовата миграция. Той впрочем така е и наречен – *Модел на миграцията на работна сила* (Hoffmann-Nowotny 1970: 80). Според този модел миграцията е обусловена

от различията в нивата на безработица и заплащане в страните на произход и дестинация и от разстоянието помежду им:

$$M_{i \rightarrow j} = k \cdot \frac{U_i}{U_j} \cdot \frac{W_j}{W_i} \cdot \frac{L_i \cdot L_j}{D_{ij}} + e_{ij}$$

Източник: Steffen Kröhnert – В: <http://www.berlin-institut.org>

В модела участват следните величини:

$M_{i \rightarrow j}$ = брой мигранти от i към j .

U_i ; U_j = размер на безработицата.

W_i ; W_j = ниво на заплащане.

L_i ; L_j = брой на заетите извън селското стопанство.

D_{ij} = разстояние между i и j .

e_{ij} = допустима грешка.

k = константа.

i ; j = страна на произход; приемна страна.

Този модел по своята логика много прилича на формулираните през 1885 г. от основоположника на класическата миграционна теория Ернст Георг Равенщайн *Законали миграцията (laws of migration)*, които според автора важат независимо от историческите условия. Например, колкото по-отдалечени са една от друга две страни, толкова повече намалява миграцията; посоките на миграционните потоци се определят от гравитационни центрове, а такива са по-гъсто населените места, следователно жителите на селото са по-склонни към миграция отколкото жителите на града; всеки миграционен поток предизвиква компенсаторен такъв; на къси дистанции мигрират преобладаващо жени; технологичният напредък, респ. развитието на транспортните средства, води до увеличаване на миграцията (Duevell 2006: 79). В контекста на предишните разсъждения за недостатъците на повечето теоретични постановки тук е уместно да се припомни признанието на самия Равенщайн Ravenstein, че *обозначението „закон“ е „до известна степен самонадеяно“* (Hoffmann-Nowotny: 1970, 44).

Микро-моделите се концентрират повече върху анализ на мотивите и решенията на лицата и семействата, обхващайки *факторите за индивидуалната склонност към миграция (мрежи, нагласи, допускания за целта на дестинация)* (Seifert 2000: 26-27) и разглеждат миграцията като *рационална калкулация на ползи и цени, направена свободно от социалните актьори за постигане на материално благополучие* (Марков 2011: 45). Ключови въпроси за микро-моделите са: защо дадена личност решава да мигрира от страна А в страна Б за разлика от друга, която е в същото положение; и съответно – защо е предпочетена страна Б, а не друга, структурно подобна (Seifert 2000: 35)? Следователно най-важно за вземането на решение за миграция от страна на един индивид е информацията за страната на дестинация в съчетание с нагласата спрямо страната на произход. Иначе казано, тук също виждаме в действие push/pull-моделът, но пренесен на субективно ниво. Вече са важни не push/pull факторите, а информацията и представата за тях. Освен това под внимание се вземат и редица други фактори, които биха могли да окажат влияние върху решението за миграция: климат, здравно-осигурителна система, образователна система, обществена сигурност и т. н., както и чисто обективни препятствия, като труден достъп до приемната страна (например визови ограничения) или невъзможност за напускане на страната на произход (например социалистическите държави до промените през 1989 г.). Важни за микро-моделите са т. нар. *личностни фактори при вземането на решения* (Steffen

Kröhnert – В: <http://www.berlin-institut.org>) – пол, възраст, образование, професия, семейно положение, етнически произход и др. на потенциалния мигрант. И микро-моделите могат да бъдат детерминистични, ако се изхожда от виждането, че определена обективна реалност води задължително до определени субективни решения, което впрочем поставя под въпрос смисъла на понятието „субективен“. Също толкова детерминистична, както теорията на Равенщайн, е например и тази на Еверет С. Лий от 1966 г., която се базира на разделянето на факторите за миграция на положителни – такива, които я благоприятстват, и отрицателни – такива, които я възпрепятстват. Надмощието на положителните е необходимо, но не достъчно условие за зараждането на миграция, ако не бъдат взети под внимание личностните фактори и индивидуалните решения, които не винаги са рационални.

Тук се наблюдава известно противоречие в теорията. Въпреки че индивидуалните решения (по същество непредвидими, тъй като могат да бъдат ирационални) са задвижващият миграцията фактор, Лий стига до заключения, които по своята логика не са много различни от Законите на Равенщайн: колкото по-големи са разликите между две страни, толкова по-широк социален слой обхваща миграцията; колкото по-голямо е **чувството** (подчерг. – мое) за неравенство в едно общество, толкова повече мигранти ще излъчи то; икономическият растеж в изпращащата страна означава по-малко емиграция от същата и т. н. (Duevell 2006: 80). За разлика от Лий, микро-моделът на Джон Р. Харис и Майкъл Р. Тодаро отдава голямо значение на процеса на вземане на решение за миграция, при който роля играе не толкова реалната разлика в заплащането, колкото представата на потенциалните мигранти за нея, както и представата им относно вероятността за намиране на работа (Ibid.: 81).

Тук е добре да се кажат няколко думи за цитираната по-горе теорема на Томас. Думите *ако човек определя ситуациите като реални, те са реални в своите последствия* (Thomas and Thomas: 1928, 572, цит. по Merton, Robert K.: 1995, 380) принадлежат на основателя на Чикагската социологическа школа Уилям Айзък Томас и неговата съпруга Дороти Суейн Томас, но стават популярни чрез работата на Робърт К. Мъртън и неговата теория на самореализиращото се пророчество (*self-fulfilling prophecy*) (Schnepper 2004: 24). Теоремата на Томас по брилянтен начин представя функционирането на една универсална социална закономерност, а именно, че социалните актьори реагират по-малко на обективната реалност и много повече на индивидуалното значение, което ѝ придават (п. т.). Това означава, че решаващо значение в поведенческата мотивация на хората играе тяхната **представа** за дадена ситуация от обективната реалност (вж. края на горния параграф), т. е. когато хората вярват в нещо, те действат в съответствие с това. Теоремата беше спомената в този текст първоначално във връзка с разграничението „доброволно“/“принудително“, но всъщност нейното действие може да се види навсякъде, където индивидуалните представи, нагласи и решения играят някаква роля. Следователно всички микро- и мезо- миграционни теории могат само да спечелят, ако се възползват от обяснителните ѝ качества по подобие на съчетаването на теориите за миграционните мрежи и социалния капитал, което ще бъде представено по-надолу в текста. Много подходящ тук е примерът, който дава Лиляна Деянова : „Ако не бях емигрирал, комунистите щяха да ме ликвидират.“ (Деянова 1994: 29). Не остава никакво съмнение, че субективната истина е част от реалността, защото има реални последици, които се изразяват в това, че разказващият не е тук, а е емигрирал.

Мезо-структурните подходи комбинират обяснителни похвати от различни макро- и микро-модели. Те свързват индивидуалните фактори с макро-фактори (размер на безработица, ниво на заплащане, климат, урбанизация, индустриализация...) и по подобие

на модела на Лий постулират, че тези макро-фактори обуславят набора от възможни алтернативи, но в крайна сметка решението за миграция зависи от начина, по който социалните актьори възприемат макро-факторите, а това от своя страна се определя от стремежа на хората към извличане на максимална полза чрез рационално преценяване на плюсовете и минусите. По същество границата между микро- и мезо-моделите е размыта и разликата между тях е не винаги ясно доловима, тъй като тя се обуславя от тежестта, която се придава на индивидуалните фактори и особено от степента на тяхната предвидимост, т. е. от степента на рационалност на индивидуалните решения. В основата на теориите от мезо-равнище стои виждането, че миграцията се осъществява тогава, когато **субективно** очакваните ползи са по-големи от тези, ако не се мигрира или се мигрира в страна А вместо в страна Б. Като нагледен пример тук може да бъде посочен т. нар. субективно очаквана ползност (*Subjective Expected Utility (SEU)*)-Steffen Kröhnert – В: <http://www.berlin-institut.org>), който обръща особено внимание на индивидуалната преценка за вероятността от реализиране на максимална полза от възможните алтернативи пред личността.

Основният въпрос за този модел е: *коя миграционна възможност би избрал един икономически рационален актьор, т. е. къде може да бъде използван по най-продуктивен начин човешкият капитал* (Duevell: 2006, 84)? Тъй като представите и нагласите, и съответно преценките и решенията на социалните актьори са пряко свързани с техните ресурси под формата на социални контакти, достъп до информация, ниво на образование, икономическо състояние и т. н., най-често като теории, вписващи се в мезо-структурния модел, се посочват тези, които обръщат внимание на социалния капитал, мигрантските мрежи, транснационалните пространства (Seifert 2000: 38). Тези теории разглеждат миграцията преди всичко като процес, занимават се с промените в нейния облик.

В обобщен вид теоретизациите относно възникването на трудова миграция може да бъдат сведени до четири традиционни аналитични подхода. Първият, най-характерен за неокласическите икономически теории, включва на първа линия такива разграничителни променливи величини като ниво на заплащане и нужда от работна ръка. Във втория се разглеждат политическите и административни правила за достъп до съответната страна, т. е. миграционната политика. Третият се позовава на пространствената близост, респ. отдалеченост между страната на произход и приемната страна. А четвъртият – на категории на сродство като религия, език, култура, социални мрежи и т. н.

Промените в облика на трудовата миграция, развитието ѝ като процес, могат да бъдат обусловени, най-общо казано, от изменението на параметрите на някои от началните фактори, но най-вече от включването на нови механизми. Това обикновено са социалните мрежи. Ето защо тук ще бъде обърнато повече внимание на теорията на миграционните мрежи.

Началото на мрежовия анализ като метод за разглеждане на множества (съвкупности от отделни елементи и връзките помежду им) е поставено през първата половина на 18 в. от швейцарския математик Leonhard Euler. През 1736 г. той полага основите на теорията на графите, чиито похвати са заимствани по-късно от социалните науки, където всъщност графът е социална мрежа, а съставните му елементи са социалните актьори (личности или групи от хора), свързани в система от взаимоотношения (социални връзки). В антропологията мрежовият подход навлиза с развитието на структурния функционализъм на Алфред Радклиф-Браун, който определя хората като *...свързани чрез сложна мрежа от социални взаимоотношения* (Radcliffe-Brown:1940, 3, цит. по Gamper, Markus 2010: 23). Особено развитие методът получава чрез работата на Уилям Лойд Уорнър, ученик на

Радклиф-Браун, и участието му в проекта за изследване на труда и работниците във фабриката Хоторн⁶ през двадесетте и тридесетте години на XX в. Целта на тези изследвания е да се разбере как различни фактори влияят върху производителността на работниците. Първоначално се измерват фактори от околната физическа среда (напр. интензивност на светлината), но Уорнър изказва предположението, че не толкова околната среда оказва влияние върху работния процес и резултатите от него, колкото *неформалните социални връзки между работниците* (Gamper, Markus; Linda Reschke (Hrsg.) 2010: 60).

Основното теоретично допускане на социалния мрежов анализ гласи, че поведението на социалните актьори може да бъде по-добре разбрано, ако се вземат под внимание отношенията помежду им, защото именно социалните връзки предпоставят достъпа до информация и материални ресурси, като в същото време налагат и ограничения под формата на задължения и конфликти (Ibid.: 55).

Ключови понятия в мрежовия анализ са „информация“, „взаимопомощ“, „доверие“, „мрежи на взаимодействие“, „социален капитал“. Мрежовият подход увеличава значително аналитичната си стойност, когато се използва в съчетание с концепцията на Пиер Бурдийо за четирите вида капитал – икономически, културен, социален и символен. Разглеждайки капитала като *основополагащ принцип на закономерностите на социалния свят* (Bourdieu 1983, in – Kreckel 1983: 183), чрез неговата трансформация от един вид в друг Бурдийо всъщност обяснява начина, по който функционират закономерностите за смяната на социалните статуси, и обосновава идеята за липсата на равни шансове (*Chancengleichheit*) в социалния свят. Това той прави и с помощта на едно много нагледно сравнение между социалния и хазартния свят. За разлика от социалния свят, пред рулетката всеки по всяко време може да постигне всичко, защото там равенството на шансовете и конкуренцията са съвършени (Ibid.). Бурдийо определя социалния капитал като *съвкупността от актуални и потенциални ресурси, които са свързани с притежаването на устойчива мрежа от повече или по-малко институционализирани връзки на взаимно познаване и признаване; или казано по друг начин, става въпрос за ресурси, които се основават на принадлежността към една група* (Ibid.: 191). Потенциалът на социалния капитал проличава особено добре в случаи, когато различни личности с приблизително еднакъв по стойност икономически и културен капитал постигат много различни резултати, напр. увеличаване на икономическия си капитал. Освен това социалният капитал притежава качествени и количествени стойности, които могат да варират ситуативно. Това означава, че под „потенциал на социалния капитал“ трябва да се разбират и ограниченията, които той може да налага. Ако например една етническа група е подложена на дискриминация, а членовете на тази група не могат да я напуснат и/или да скрият принадлежността си към нея, то техните шансове за възходяща социална мобилност биха били по-високи чрез използването на индивидуални стратегии извън групата (Duevell 2006: 100). Следователно потенциалът на социалния капитал на отделните членове на групата е такъв, какъвто е потенциалът на социалния капитал на цялата група, в случая – нисък (качествени стойности). Или казано с езика на Бурдийо, обхватът на социалния капитал зависи както от размера на мрежата от връзки, която индивидът може да реализира, така и от размера на капитала (икономически, културен, символен) на онези, с които той е свързан (Bourdieu 1983, in – Kreckel 1983: 192). В контекста на миграционните теории това би звучало по следния начин: ако някой се нуждае от подслон, но има контакт с десет души, които разполагат с информация за работа,

⁶ Повече за проекта „Хоторн“ вж. Петрова 2010: 16-22.

контактът му само с един човек, който може да му предложи подслон, би му бил много по-ценен (Duevell 2006: 100).

Теорията за социалния капитал в миграционните изследвания показва много добри резултати в опитите си да обясни вероятността от миграция, нейното развитие и посока. Изходна точка на този модел е, че веднъж започнал, миграционният процес може да набира скорост и да се самоподдържа благодарение на ресурс, който се намира извън началните условия, задвижили миграцията. Именно социалните мрежи представляват този ресурс. Как функционират те? На първо място чрез **информацията**, която първите мигранти осигуряват, относно влизането в приемната страна, условията и изгледите за намиране на работа и подслон, нивото на заплащане, размера на очакваните разходи и т. н. На второ място идват най-различни форми на **директна подкрепа** между мигрантите, например коопериране на финансови ресурси и съдействие за намиране на работа и жилище. Всичко това води до минимизиране на риска и увеличаване на ползите, което оказва пряко влияние върху мигрантските нагласи. Казано накратко, миграцията става по-лесна, с което представата за нея става по-ясна и положителна, а това прави самата миграция по-вероятна. Много важна за формирането на мигрантски нагласи е и представата за споделено ежедневие, която редуцира у потенциалните мигранти страха от социална изолация в приемната страна. Задвижването на верижна миграция означава повече мигранти в приемната страна, което е равно на повече социални връзки (социален капитал) там и в страната на произход. Това се покрива изцяло с дефиницията на Дъглас Мейси: *Мигрантските мрежи са съвкупност от междуличностни връзки, които свързват мигранти, бивши мигранти и не-мигранти в регионите на произход и дестинация посредством роднинство, приятелство и общ произход* (Massey 1998: 42, цит. по Duevell 2006: 102). И тъй като мигрантската мрежа е вид социална мрежа, тя е и форма на социален капитал. Колкото по-голям е социалният капитал на един човек, толкова по-ниски са разходите му, свързани с миграция и толкова по-високи са шансовете му за намиране на по-добра работа (количествени стойности). Всичко това води до развитието на т. нар. „процес на верижна миграция“. В неговото начало са пионерите-мигранти, последвани от свои близки и приятели, които по логиката на описания механизъм също са последвани от близки и приятели.

И така, по силата на тази логика миграционният процес става самоподдържащ се, но не и независим от макро-факторите. Миграционната верига може да бъде прекъсната. Такъв е случаят с някои източноевропейски страни, при които се наблюдава силно намаляване на мигрантите в края на деветдесетте години на XX в. в сравнение с началото на същото десетилетие. Това се обяснява с подобрената икономическа ситуация в тези страни (Seifert 2000: 40). Този пример може да бъде подкрепен и от случая на каракачаните в България, където се наблюдава намаляване на трудовата им мобилност: както поради редуциране размера на заплащане и засилената конкуренция на трудовия пазар в Гърция вследствие на приемането на България в ЕС и на ефектите от световната финансова и икономическа криза след 2008 г., така и поради увеличаване стойността на икономическия им капитал (голям част от каракачаните успяват да развият в България собствен бизнес благодарение на средствата, спечелени в Гърция).

В заключение бихме могли да си припомним разбирането на Карл Попър за функциите на научните теории. Според него теориите позволяват извеждането на хипотетични връзки и зависимости между явленията, т. е. на закони, чрез които можем да обясняваме и/или да прогнозираме случващото се. При дадени начални условия с помощта

на закон можем да стигнем до заключение за последващо състояние (прогноза) и съответно – при дадено крайно състояние с помощта на закон можем да заключим за началните условия (обяснение) (Habermas 1967: 28). В този смисъл миграционните теории най-често са съсредоточени върху обясняване на началните условия на дадена, вече случила се миграция. Обикновено теоретичните разработки са формализирани в математически уравнения или неравенства, но въпреки това имат висок обяснителен потенциал само на **конкретни** случаи и много нисък прогнозен потенциал въобще. Това е така, защото трудно могат да се предвидят субективни нагласи, представи, очаквания и съответно решения, тъй като зависят от комбинацията от твърде много неща и освен това биха могли да бъдат и ирационални. Тази констатация в никакъв случай не омаловажава тежестта на макро-факторите, защото те са необходимото, макар и недостатъчно условие за формирането и промяната на което и да е човешко и социално поведение. Може да се каже, че изводът, до който достига Еверет С. Лий през шестдесетте години на ХХ в., днес, половин век по-късно изглежда валиден в още по-голяма степен. Според Лий броят на факторите, оказващи положително или отрицателно влияние върху една миграция, е на практика безкраен, което се усложнява още повече от това, че оценката на тези фактори изобщо не е еднородна, а зависи от многообразни индивидуални различия (Hoffmann-Nowotny 1970: 88). Освен това, като става въпрос за потенциала на индивидуалните решения да бъдат ирационални, трябва да се каже, че макар да се отчита в някои изследвания, като цяло се подценява елементът случайност, но това е разбираемо, защото случайността е последното нещо, което може да има общо със закон. Някои респонденти каракачани разказват например, че са избрали да се насочат към точно определено селище чрез хвърляне на монета или чрез посочване със затворени очи на точка върху картата на Гърция. Други респонденти, извън примера на каракачаните, разказват същото за избора си на приемна държава и/или действат на принципа на пробата и грешката, осъществявайки няколко опита да си намерят по-дългосрочна работа и да се устроят в различни държави, като само последният опит е успешен. Всичко това важи, разбира се, за пионерите-мигранти. И тук е мястото да се посочат онези идеи и съждения в теоретизирането на миграциите, които могат да бъдат използвани при изследването на всички случаи на възникване и развитие на трудова миграция/мобилност:

- На първо място това е идеята⁷ за push/pull факторите, но с уговорката, че се разглеждат както на макро-, така и на микро-ниво. Както беше споменато push/pull факторите са необходимото условие за осъществяването на миграция. Те, така да се каже, представляват потенциала една ситуация да се развие като миграционна. Тази идея по един или друг начин се експлоатира от всички теории, занимаващи се с възникването и отчасти с развитието на трудова миграция.
- Няма случай на трудова миграция/мобилност, в чието развитие и отчасти възникване да не се наблюдава ролята на социалния капитал и действието на

⁷ Трябва да се отбележи, че класическите теории на Равенщайн и Лий често биват обединявани като push/pull-модел. Това обозначение произлиза от изследването на Гунар Мирдал от средата на четиридесетте години на ХХ в. за миграцията на афро-американци от юг на север. В това изследване гражданските права в северната част на страната са обозначени като „привличаща сила“, а бедността и потисничеството на юг – като „отблъскваща сила“ (Duevell 2006: 81). Освен това няма единомислие сред изследователите дали тази рамка е теория в пълния смисъл на думата или е описателен модел (Марков 2011: 43), но е факт присъствието ѝ под една или друга форма във всички теоретични разработки на възникването на трудова миграция.

мрежите. Не е трудно да се проследи логиката на този механизъм: мигрантските мрежи са вид социални мрежи, а социалните мрежи са форма на социален капитал.

- Всички случаи на трудова миграция/мобилност, без значение степента на доброволност, са в крайна сметка следствие на решение на мигриращите, поради което навсякъде може да се види действието на една закономерност, известна като теоремата на Томас. Тя дава възможност за разбирането на начина на осъществяване на избори от страна на социалните актьори като демонстрира всъщност, че едно действие/поведение (минало или предстоящо) не може да бъде оценено само по резултатите от него, без да се взема под внимание цената на алтернативите и ни помага да разберем, защо е избрано точно това поведение вместо друго.

Литература:

Atlas der Globalisierung. **LE MONDE** diplomatique, 2. Auflage, 2010.

Bade, J. Klaus; Pieter C. Emmer; Leo Lucassen; Jochen Oltmer. 2008: Die Enziklopaedie: Idee – Konzept – Realisierung. – In: Bade, J. Klaus; Pieter C. Emmer; Leo Lucassen; Jochen Oltmer (Hrsg.). Enziklopaedie. Migration in Europa. Vom 17. Jahrhundert bis zur Gegenwart. München, 19-27.

Bourdieu, Pierre 1983: Oekonomisches Kapital, kulturelles Kapital, soziales Kapital. – In: Kreckel, Reinhard (Hrsg.). Soziale Ungleichheiten. Soziale Welt, Sonderband 2, Göttingen, S. 183-198.

Duevell, Franck 2006: Europäische und internationale Migration. Einführung in historische, soziologische und politische Analysen. Hamburg

Gamper, Markus; Linda Reschke (Hrsg.) 2010: Knoten und Kanten. Soziale Netzwerkanalyse in Wirtschafts- und Migrationsforschung. Bielefeld

Habermas, Jürgen 1967: Zur Logik der Sozialwissenschaften. – In: Philosophische Rundschau, Beiheft 5. – In: www.vordenker.de.

Han, Petrus 2010: Soziologie der Migration. Erklärungsmodelle, Fakten, Politische Konsequenzen, Perspektiven. Stuttgart.

Hoerder, Dirk; Jan Lucassen; Leo Lucassen 2008: Terminologien und Konzepte in der Migrationsforschung. – In: Bade, J. Klaus; Pieter C. Emmer; Leo Lucassen; Jochen Oltmer (Hrsg.). Enziklopaedie. Migration in Europa. Vom 17. Jahrhundert bis zur Gegenwart. München, 2008, 28-53.

Hoffmann-Nowotny, Hans-Joachim 1970: Migration. Ein Beitrag zu einer soziologischen Erklärung. Stuttgart.

Meister, Dorothee M. 1997: Zwischenwelten der Migration. Biographische Übergänge jugendlicher Aussiedler aus Polen. Weinheim.

Merton, Robert K. 1995: The Thomas Theorem and The Matthew Effect. The University of North Carolina Press, Social Forces, 74 (2), 379-424.

Santel, Bernhard 1995: Migration in und nach Europa. Erfahrungen. Strukturen. Politik. Opladen, 1995.

Schnepper, Markus 2004: Robert K. Mertons Theorie der self-fulfilling prophecy. Adaption eines soziologischen Klassikers. Europäischer Verlag der Wissenschaften PETER LANG, Frankfurt am Main.

Seifert, Wolfgang 2000: Geschlossene Grenzen – offene Gesellschaften? Migrations- und Integrationsprozesse in westlichen Industrienationen. Frankfurt/Main.

Treibel, Annette 1990: Migration in modernen Gesellschaften. Soziale Folgerungen von Einwanderung und Gastarbeit. Muenchen.

Деянова, Лиляна 1994: Социологията като фотоувеличение. – В: Български фолклор, 1994, кн. 6, 28-31.

Димитрова, Таня 2011: Съвременни миграционни групи в Гърция. София, , (Дисертационно изследване).

Кръстева, Анна 2005: Българският имиграционен феномен. – В: Кръстева, Анна (съст.). Имиграцията в България. IMIR, 7-18.

Марков, Ивайло 2011: Съвременни трудови миграции на албанците от Македония. София, 2011. (Дисертационно изследване).

Попър, Карл 2005: Целият живот е решаване на проблеми. София, 2005.

Използвани интернет-източници:

<http://www.osi.bg>

<http://www.pdwb.de/nd02.htm>

<http://www.bpb.de>

<http://www.iom.int/cms/home>

<http://www.berlin-institut.org/online-handbuchdemografie.html>

www.aref.government.bg

<http://www.berlin-institut.org>

www.gcim.org/

Начо Димитров

Институт за етнология и фолклористика с Етнографски музей – БАН

София 1000

Московска 6А

Е-адрес: nacho79@abv.bg